

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (Черкаси)

ГЕРБИ МІСТА ЧЕРКАС: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ДЖЕРЕЛ

10 листопада 1791 р. місто Черкаси одержало від польського короля Станіслава-Августа «Привлеклий или Жалованную грамоту»¹, тобто записіле магдебурзьке право².

Крім «городских преимуществ» та «протчих свобод, вольностей и отличий» вільне місто Черкаси одержало і «отличный герб», кольоровий малюнок (фото № 1) і опис якого записемі були до Жалуваної грамоти: «...жалуем оному герб, каков здесь живописью изображен, то есть: среди поля война, на сvaraженном коше скачущаго, в польский военный мушдр одетаго, копие в правой руке, к поражению неприятеля устремленно, держащаго»³.

Можна припустити, що до 1791 р. на «знаменах» («прапорах», «кодровах») черкаського староства⁴, черкаського полку і черкаської сотні (за аналогією з іншими подібними територіально-військовими одиницями)⁵, а також на печатках черкаських старост, полковників і сотників існували знаки і зображення (символи), характерні для замку або полкового міста Черкаси⁶.

Проте герб, утворений 1791 р.— це перший відомий в історії Черкас, що надавав місту право на його використання. У майбутньому Жалувана грамота 1791 р. з записемі до неї гербом використовується як юридична основа в різноманітних тяжбах (судових справах), як, наприклад, між «міською громадою» і черкаським старостою князем Ієропимом Савгушиком 1798 р.⁷ При цьому в кожному випадку до судової інстанції треба було подавати «с тои привилегии точную копию», а інколи копію кольорового зображення герба (фото № 2)⁸.

5 серпня 1800 р. Павло I видав указ, за яким вимагалось скласти в Герольдії «Общий гербовник городов Российской империи», а 3 червня 1801 р., вже за нового царя, у доповіді Сенату з'явилась вказівка продовжити «сочинение из всех гербов общего городского гербовника для хранения оного при Сенате»⁹.

Згадані документи ставили за мету зміцнення самодержавної влади, ідеї єдиноначалія, адже «тільки за волею монарха місто повинно мати ті чи інші привілегії»¹⁰.

Ставало очевидним, що існуючі герби міст приєднаних губерній України, одержані від польських королів, будуть змінені або замінені.

За іменним указом від 3 травня 1829 р. всі справи щодо гербів міст, губерній і областей зосереджувались у Департаменті поліції¹¹. 12 листопада 1836 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало циркуляр в усі губернії і області з вимогою інформувати про міські герби¹². І вже в грудні 1836 р. черкаський повітовий землемір, «вследствие предписания» київського цивільного губернатора, звертається у черкаську місь-

Малюнок 1791 р. (Центральний державний історичний архів України.— Ф. 203, оп. 2, спр. 1.— Арк. 10 зв.).

ку думу з проханням «о скопировании герба Черкасского уезда для представления к делам Статистического отделения Министерства внутренних дел»¹³.

Проте, незважаючи на неодноразові звернення повітового землеміра і нагадування повітового стряпчого про застосування ним законодавства за «неисполнение» указів, запит у Думу так і залишився невиконаним¹⁴.

З 1839 по 1844 р. між Герольдією Сенату, київським дворянським депутатським зібранням, київським губернським правлінням, а також міськими думами, магістратами, поліцією, у тому числі і міста Черкаси, відбувається листування по виявленню і доставленню «по команді» кошій гербів «как губерньских, так и всех уездных городов с описаниями»¹⁵.

Негативні відповіді черкаських «присутственных мест» на ці запити¹⁶, очевидно, спонукали київського генерал-губернатора доручити вчителю Києво-Подільського дворянського училища Пантелеймону Кулішу (доручення від 5.VII.1843 р., за № 2906) розшукати в архіві черкаської міської думи герб міста, що він і зробив¹⁷.

У «Квитанції» (розписці) П. Куліш писав: «Нашел я в Архиве Черкасской Городской Думы Привилегию или Жалованную Грамоту Речи Посполитой вольному городу Черкасам 1791 года, любопытную в историческом отношении, которой Привилегии подлинник и копию взял я для доставления Его Высокопревосходительству. Подлинник в верхнем угле от корня поврежден мокротою и тлением, пергамен на первом листе совершенно измят, замочен и прорван, так что титула Королевского прочесть вполне невозможно, и печать, находившаяся у оной привиле-

Малюнок 1798 р. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 786, оп. 1, сир. 1.— Арк. 25).

гии, потеряна»¹⁸. Оригінал документа, «в коем изображен герб сего города», було видано «чиновнику Кулешу», про що й донесено київському губернському правлінню¹⁹. Крім того, 1844 р. (11 вересня) копія Жалуваної грамоти з гербом були надіслані міською думою у губернський Статистичний комітет²⁰.

У результаті багаторічного листування копія з малюнка герба міста Черкаси (фото № 3) і його опис київським губернським правлінням були направлені в Герольдію Сенату²¹.

На основі герба 1791 р., що не мав «Височайшого» затвердження, і в результаті указу Урядового Сенату від 21 грудня 1850 р. (за № 10042)²² керуючий МВС Сергій Ланський у червні 1851 р. подав до Урядового Сенату на розгляд проект малюнка нового герба міста Черкаси (фото № 4)²³ і такий до нього опис: «Щит разделен на две части, в верхней меньшей части герб Киевской губернии, а в нижней большей — в серебряном поле воин, одетый в польском мундире, скачущий на коне, обращенном в правую сторону, и держащий в правой руке копье, направленное для поражения неприятеля», а поряд з цим текстом для порівняння наводиться майже апалогічний опис герба 1791 р.²⁴

Очевидно, польські та козацькі мотиви запропонованого проекту герба, що вказували на минулу владу Речі Посполитої на приєднаних до Російської імперії українських землях (до того ж ще пам'ятні для царизму 1830—1831 роки!) і волелюбний дух українського козацтва (а тільки так, незважаючи на «польський мундир», треба трактувати образ озброєного вершника), стали перешкодою для його затвердження Миколою І.

Князя 1843 р. з малюнка 1791 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 24).

Запропонований же більш нейтральний* герб місту Черкаси (фото № 5) з таким описом: «Щит герба разделен на две равные части, в верхней изображен герб Киевской губернии, а в нижней червленной — серебряный скачущий конь, герб украшен городской короною»²⁵ — був 26 грудня 1852 р. «Височайше затверджений», а 19 січня 1853 р. Герольдмейстером запропонований «на благоусмотрение» Урядовому Сенату²⁶.

* Я вважаю невинуватим припущення (твердження?), за яким «зображення срібного коня, що стрімко мчить» потрібно вважати символом славної історії козацтва, і тим більше, уособленням того часу, коли «мешканці Черкас створювали кінні загони для боротьби проти гнобителів — ненависного панства» (див.: *Румянцева В. В.* Історія, карбована в гербах. — К., 1987. — С. 32—33). Просто Російська імперія Миколи I не буде — ні в якому вигляді! — пронагувати волелюбство і пародні виступи проти будь-якого — навіть польського — гніту, а, отже, і «властей предрержащих». Царизм завжди придушував першу-ліпшу спробу волелюбства, тим більше на Україні (пам'ятаєте Коліївщину?). Вважаю, що «срібний скачущий конь» на гербі Черкас, який був прийнятий на диво швидко, для його упорядників нічого не символізував. Вони просто звільнили герб 1791 р. від озброєного вершника, не задумуючись над славним історичним минулим міста. До речі, в гербах російських міст кінь зустрічається відносно часто, але здебільшого він пов'язаний з якоюсь конкретною для цього населеного пункту подією чи промислом, наприклад, у містах Починки, Бронниця, Томськ були кінні заводи, в м. Данкові — кінні ярмарки (див.: *Соболева Н. А.* Вказ. праця. — С. 189), чого не можна сказати про подібне в Черкасах.

Г Е Р Б Ї
Г О Р О Д А
Ч е р к а с ь

Проект нового герба 1851 р. (Центральний державний історичний архів Росії.—
Ф. 1343, сп. 15, спр. 163.— Арк. 13).

10 лютого 1853 р.— дата, яка вважається офіційним народженням герба повітового міста Черкас²⁷.

У червні 1856 р. було прийнято рішення про перегляд «всех губернских и прочих местных гербов Российской империи и представления проектных рисунков тем гербам, кои по неправильности их составления

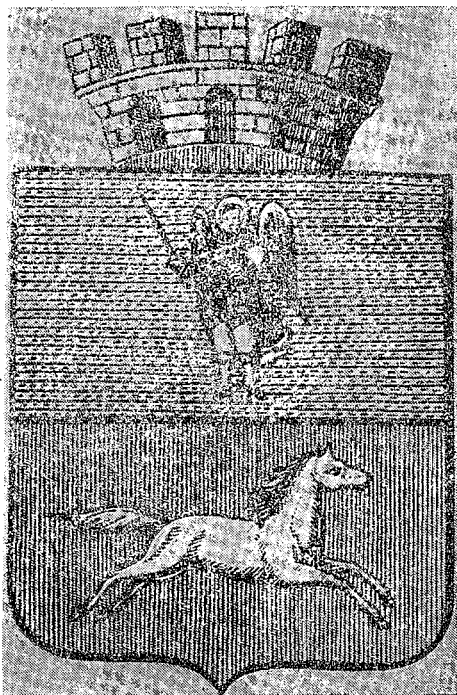
требуют исправления или изменения»²⁸. Ця робота покладалась на вченого геральдика Кене, який переглядав і раніше затвержені територіальні герби²⁹.

19 вересня 1857 р. київському губернському землеміру було наказано скласти «проект изменения гербов уездов сей губернии взамен существующих в залах Киевского депутатского собрания»³⁰. Проте ця робота була припинена у зв'язку з тим, що колезький радник Кене запропонував нові проекти гербів «по правилам геральдики», які і були затвержені імператором³¹.

Не уникнув такої спроби «переробки», з урахуванням запропонованих Кене змін, і щойно затверджений герб міста Черкаси. У 1864 р. керуючий Гербовим відділенням В. Кене у своїй «Записці про герб повітового міста Черкаси» писав: «Так как лошади находятся уже в гербах многих городов, напр.: Павлограда, Бронницы, Починки, Данкова и других, то полагаю (так у тексті.— Ю. М.) изобразить в сем гербе только лошадиную голову между двумя подковами» (фото № 6)³². При цьому подається новий опис проекта герба міста Черкаси:

«В червленном щите серебряная оторванная конная голова с черными глазами и языком, сопровождаемая двумя золотыми подковами. В верхней части щита герб Киевской губернии. Щит увенчан серебряною багренною короною о трех зубцах и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою»³³. Правда, багатьом планам Кене по зміні територіальних гербів, у тому числі й заміні герба міста Черкаси, не судилося збутися³⁴.

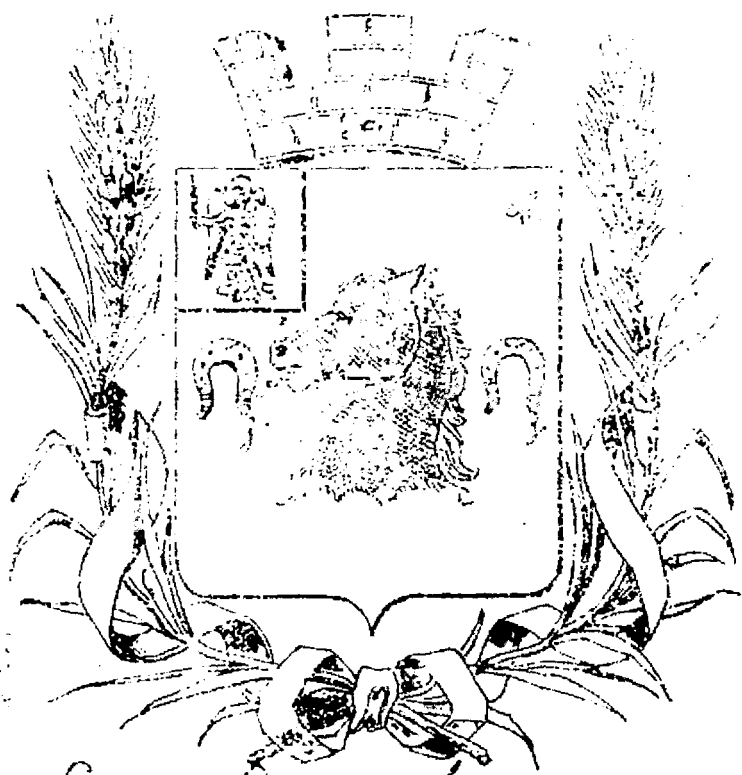
Кілька слів про зображення герба на міських печатках. За Жалуваною грамотою 1791 р., місто Черкаси «имеет клеймо на печатях», які «в делах урядовых употреблять мог»³⁵. У 40-х роках XIX ст. була спроба в'яснити, що зображувалось на міській печатці, проте відповідь була негативною³⁶. За «Міським положенням 1785 року»* та іншими подібними актами 1870 і 1892 рр., герб міста повинен був відображатись на його печатках³⁷. «Каждое присутственное место имеет свою печать с изображением губернского, уездного или другого герба по принадлежности и с подписанием звания того места»,— так трактує Зведення законів Російської імперії³⁸. Виходячи з цього, можна було б сподіватись, що прийнятий 1853 р. герб міста буде зображуватись і на печатках його головних установ. Однак на печатках міських думи і управи початку XX ст. використовувалось зображення озброєного вершника, подібно до герба 1791 р., але з поворотом наліво, що порушувало геральдичні кано-

Офіційний герб 1853 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 1343, он. 5, спр. 163.— Арк. 29).

* Мається на увазі «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р., пункти 23 і 40 (див.: *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 98).

1864 р.
Проект нового герба Черкаської повітової земської та продовольчої управ

на Секретаря Товариства Черкаської
повітової земської та продовольчої управ
Генерал-майор Г. М. Миллер
Секретарь

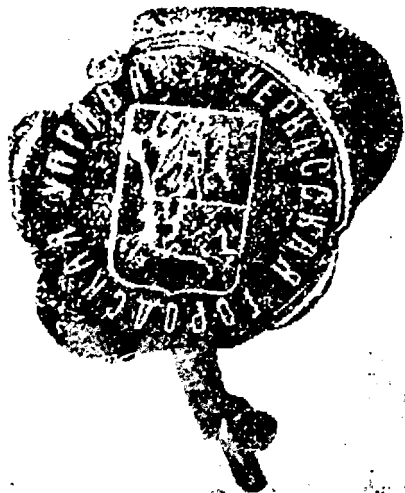
Проект нового герба 1864 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 343, оп. 15, спр. 164.— Арк. 39).

ни (фото № 7 і 8)³⁹. Але одночасно з цим гербом співіснує на печатках повітової земської та продовольчої управ зображення герба 1853 р.— кінь, що скаче (фото № 9 і 10)⁴⁰. Для пояснення таких розбіжностей із законодавчими актами про використання міського герба на печатках повітового міста та його установ поки що не вистачає даних.

Через 132 р., у зв'язку з святкуванням 700-річчя Черкас, третя се-

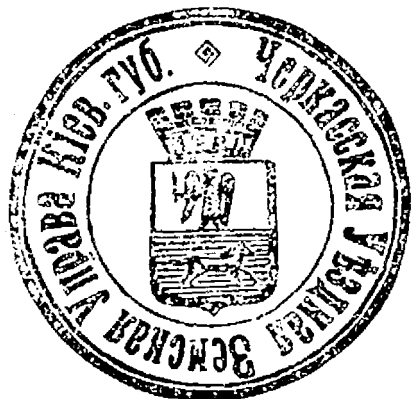

Печатка міської думи кінця XIX — початку XX ст. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 8, оп. 1, спр. 426.— Арк. 148).

Печатка міської думи кінця XIX — початку XX ст. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 8, оп. 1, спр. 466.— Арк. 20).

сія Черкаської міської Ради народних депутатів прийняла рішення, згідно з яким «Черкаси повинні мати свій герб, який стане одним із важливих засобів виховання у трудящих патріотичних почуттів до Радянської Вітчизни, до рідного міста»⁴¹. І на тій же сесії було затверджено «Положення про герб міста Черкаси»⁴² і «Опис Герба міста Черкаси»⁴³. Опис герба такий: «В його основі лежить щит слов'янської форми. На золотистому полі Герба — зображення Серпа і Молота, яке перенесено з Державного прапора СРСР. У верхній частині напис «Черкаси». На внутрішньому, червоно-блакитному фоні щита, що відповідає гамі кольорів Державного прапора Української РСР, розміщено постать вершника, який стрімко мчить вперед і тримає в руках золото-колосьй «сніп хліба». Тут же пояснюються згадані символи — «вершник», «сніп хліба» та ін.

Печатка повітової земської управи (Державний архів Черкаської області.— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 53 зв.).

Печатка повітової Харчової управи (Державний архів Черкаської області.— Ф. Р-504, оп. 1, спр. 6.— Арк. 53 зв.).

Пропонована стаття — етапна в дослідженні про герби міста Черкаси і міст Черкащини, а в більш широкому плані — у рішенні питань про історію гербів міст України.

¹ ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 203, оп. 2, спр. 1.— Арк. 1—12. Оригінал нечитабельний, ветхий.

² Дивно, що одне з найважливіших у військово-стратегічному і політичному відношенні середньовічних міст на Правобережжі Середнього Подніпров'я, яке було центром величезної адміністративно-територіальної і військової одиниці у складі Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, резиденції черкаського і канівського старост, одержало магдебурзьке право лише 1791 р., тоді як менш значні міста і навіть «новоосажені слободи» Південної Київщини, що поступалися перед Черкасами і територію, і значенням, і популярністю, одержали згадане право (а деякі і герб до нього) набагато раніше. Порівняйте: Канів одержав його в 1661 р., Корсунь — 1584 р., Чигирин — 1592 р., Крилів — 1616 р. (Архів Юго-Западной России (далі Архів ЮЗР).— Ч. 5, т. 1.— Киев, 1869.— Док. XXI.— С. 64—77. Док. XXIV. С. 82—90. Док. XXXII. С. 125—132. Док. ССХІІІ.— С. 538—545).

³ ЦДІА УРСР.— Ф. 203, оп. 2, спр. 1, арк. 10 зв. (малюнок герба). Текст опису дається за копіями кінця XVIII і середини XIX ст.: Державний архів Черкаської області (далі: ДАЧО), ф. 786, оп. 1, спр. 1, арк. 24 зв.— 25 (польською мовою); ф. 8, оп. 2, спр. 390, арк. 90. Первін.: «Привилегия или жалованная грамота Речи Посполитой вольному городу Черкассам 1791 года».— Киев. губерн. ведомости.— 1857.— № 26, частина неофіційна.— С. 178—179.

⁴ За люстрацією 1552 р., не тільки черкаський староста, але й ротмістр замків мали свої «пропоры» (Архів ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— К., 1886.— С. 90).

⁵ Сергійчук В. І. Доля української національної символіки.— К., 1990.— С. 40—42.

⁶ На жаль, подібні атрибути влади поки що невідомі.

⁷ ДАЧО.— Ф. 786, оп. 1, спр. 1.— Арк. 2—2 зв., 10—26 (з арк. 12 — копія Жалуваної грамоти).— Спр. 4.— Арк. 87 зв.

⁸ Там же.— Спр. 1.— Арк. 25 (малюнок 1798 р.). А при судовому розгляді про відчуження міської вигінної землі між містом Черкаси і казенними відомствами (відсужена рішенням Сенату в 1854 р.) була подана копія Жалуваної грамоти 1791 року, проте без зображення копії герба, бо вже з 1853 року існував інший (ДАЧО.— Ф. 8, оп. 2, спр. 390.— Арк. 71—92 (з арк. 73 — копія Жалуваної грамоти).— Там же.— Ф. 832, оп. 1, спр. 308.— Арк. 151 зв.— 152.

⁹ Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика.— М., 1981.— С. 125.

¹⁰ Соболева Н. А. Вказ. праця.— С. 125.

¹¹ Там же.— С. 129.

¹² Там же.

¹³ ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 115.— Арк. 2—2 зв.

¹⁴ Там же.— Арк. 3а — 5 зв.

¹⁵ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі: ЦДІАЛ).— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 13—14, 22—23; ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 140.— Арк. 196 зв., 270, 312; Спр. 160.— Арк. 40.

¹⁶ ЦДІАЛ.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 13 зв.; ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 140.— Арк. 312. Треба відзначити, що в документах згадується відправка з міської думи ще 28 січня 1842 року (за № 124) до київського губерньського дворянського зібрання «герба з привілеєю», але вони, вірогідно, до адресата не дійшли (ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 160, арк. 40—40 зв.).

¹⁷ ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 197.— Арк. 3.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.— Спр. 191.— Арк. 14.

Герб міста 1985 р.

- ²⁰ Там же.— Спр. 201.— Арк. 162.
- ²¹ ЦДІАЛ.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 24, 32.
- ²² ЦДІАЛ.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 163.— Арк. 8—8 зв.
- ²³ Там же.— Арк. 13. Треба відзначити, що одночасно подавались проекти гербів і їхні описи міст Чигирива, Канева, Звенигородки, Таращі, Васильківа (Там же.— Арк. 8—10).
- ²⁴ Там же.— Арк. 9 зв.
- ²⁵ ЦДІАЛ.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 163.— Арк. 29.
- ²⁶ Там же.— Арк. 22.
- ²⁷ Гербы городов Киевской губернии.— Наука и жизнь.— 1989.— № 8.— С. 55.
- ²⁸ Соболева Н. А. Вказ. праця.— С. 135.
- ²⁹ Там же.— С. 138. Детально про роботу Кёне див. с. 134—141.
- ³⁰ Державний архів Київської області (далі: ДАКО).— Ф. 2, оп. 179, спр. 604.— Арк. 43. У підготовчих матеріалах по Черкаському повіту знаходились описи обох — 1791 і 1853 рр.— гербів м. Черкаси (Там же.— Арк. 41).
- ³¹ Там же.— Арк. 43, 44—44 зв. Тут детально по кожному місту розписувались геральдичні знаки і «прикраси».
- ³² ЦДІАЛ.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 164.— Арк. 37, 39 (малюнок проекту).
- ³³ Там же.— Арк. 38.
- ³⁴ Соболева Н. А. Вказ. праця.— С. 139.
- ³⁵ ДАЧО.— Ф. 8, оп. 2, спр. 390.— Арк. 90.
- ³⁶ Там же.— Оп. 1, спр. 191.— Арк. 14; Спр. 192.— Арк. 53 (1844 р.).
- ³⁷ Соболева Н. А. Вказ. праця.— С. 142.
- ³⁸ Там же.— С. 144.
- ³⁹ ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 426.— Арк. 148; Спр. 466.— Арк. 20 (реконструкція автора).
- ⁴⁰ ДАЧО.— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 12, 18, 20; Ф. Р-504, оп. 1, спр. 6.— Арк. 53 зв., 113.
- ⁴¹ Рішення III сесії Черкаської міської Ради народних депутатів XIX скликання від 18.09.1985 р. за № 3—19/3.
- ⁴² Там же.— Дод. № 1.
- ⁴³ Там же.— Дод. № 2.